VOLUME- 1 ISSU -1 16 February 2026
Dikshaurjit International Interdisciplinary Online Research Journal, Latur (DIIRJL)
Add.:Khadgaon Rd,Sambhaji Nagar,Near Smt.SushiladeviDeshmukh Senior College, LaturLatur, Maharashtra 413512, India.
Phone:9890408998, 8329647660Email ID: diirjournal@gmail.comWebsite:https://www.diirjournal.com

प्रा. गणेश पुजारी
भाऊसाहेब पाटील अध्यापक महाविद्यालय केज जिल्हा बीड,

बौद्ध काल आणि शिक्षण : शैक्षणिक अभ्यास

सारांश

भारतीय इतिहासातील बौद्ध काल (ई.स.पू. ६ व्या शतक ते ३री शतक ई.स.पू.) हा शिक्षणाच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. गौतम बुद्धांच्या शिकवणीनुसार शिक्षण फक्त माहिती देण्यापुरते मर्यादित न होता, तर्कशक्ती, नैतिक मूल्ये, आत्मशोध, ध्यान, सामाजिक समरसता आणि जीवन कौशल्ये यांवर भर देत असे. बौद्ध मठ आणि विश्वविद्यालये (नालंदा, तक्षशिला) ही शैक्षणिक केंद्रे होती. या संशोधनात बौद्ध कालातील शिक्षणाची पद्धत, शिक्षक-शिष्य परंपरा, शिक्षण संस्था, सामाजिक परिणाम व आधुनिक शिक्षणाशी उपयुक्तता यांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे.

प्रस्तावना

भारतीय शिक्षण इतिहासात बौद्ध कालाचा विशेष महत्त्व आहे. या काळात शिक्षणाला धार्मिक, नैतिक, सामाजिक व बौद्ध तत्त्वज्ञानाशी जोडले गेले. गौतम बुद्धांनी फक्त धर्मशिक्षण दिले नाही, तर जीवनशैली, नैतिकता, तर्कशक्ती, आणि ध्यानाद्वारे मानसिक विकास यावर भर दिला. बौद्ध शिक्षण पद्धती आजच्या शैक्षणिक दृष्टिकोनातूनही उपयुक्त ठरतात.

संशोधनाची उद्दिष्टे

१.बौद्ध कालातील शिक्षणाची पद्धत समजून घेणे
२.शिक्षक-शिष्य परंपरा आणि शिक्षण संस्था अभ्यासणे
३.बौद्ध शिक्षणाचा सामाजिक व धार्मिक प्रभाव समजणे
४.आधुनिक शिक्षणात बौद्ध शिक्षण पद्धतींचा उपयोग स्पष्ट करणे

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन वर्णनात्मक पद्धती वर आधारित आहे.
-शैक्षणिक ग्रंथ, इतिहास संदर्भ व शास्त्रीय लेखांचा अभ्यास
-ऑनलाइन शैक्षणिक स्रोतांचा अभ्यास

बौद्ध कालातील शिक्षणाची वैशिष्ट्ये

-शिक्षणाची उद्दिष्टे नैतिक व सामाजिक मूल्यांचा विकास
-तर्कशक्ती व बुद्धिमत्ता वाढवणे
-ध्यान व आत्मशोधाचा समावेश
-जीवन कौशल्ये शिकवणे

-शिक्षणाचे स्वरूप

-मौखिक शिक्षण : शिष्य गृहितक श्रवण व स्मरणाद्वारे शिकत
-शास्त्राध्ययन (चड़द्धत्द्रद्यद्बद्धठ्ठ च्चद्यद्बठ्ठन्): धार्मिक व तत्त्वज्ञान ग्रंथांचे अभ्यास
-ध्यान व प्रायोगिक शिक्षण मानसिक शिस्त, ध्यान व आत्मविकास

शिक्षक व शिष्य परंपरा

-गुरु मार्गदर्शन करीत

-शिष्य कठोर अभ्यास व ध्यानातून ज्ञान आत्मसात करीत

-शिष्य परंपरेत नैतिक व सामाजिक शिक्षणाचा समावेश

- शिक्षण संस्था

-मठ : प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण, धार्मिक शिक्षण

-विश्वविद्यालये (छ्दत्ध्ङ्कद्घद्मत्द्यत्ङ्क्ष्म): उच्च शिक्षण, तत्त्वज्ञान, भाषा, विज्ञान, कला

-नालंदा विद्यापीठ

-तक्षशिला विद्यापीठ

येथे विद्यार्थी दूरदर्शन व प्रवासाद्वारे अध्ययनासाठी येत

- सामाजिक प्रभाव समाजात समरसता व नैतिक मूल्यांचा प्रसार

-स्त्रिया व सामान्य लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रवेश

-विज्ञान, कला, भाषाशिक्षणात प्रगती

-धार्मिक व नैतिक मूल्ये अहिंसा, करुणा, सन्मान, संयम

-समाज सुधारणा व लोककल्याणासाठी शिक्षण

बौद्ध शिक्षणाचे आधुनिक शिक्षणाशी संबंध

-ध्यान व मानसिक विकास: विद्यार्थ्यांची एकाग्रता व मानसिक स्थैर्य वाढवते

-नैतिक शिक्षण: विद्यार्थ्यांमध्ये सद्गुण निर्माण करतो

-तर्कशक्ती व समस्या सोडवण्याची क्षमता: शैक्षणिक व जीवन कौशल्ये वाढवते.

निष्कर्ष

बौद्ध कालातील शिक्षण ही केवळ धार्मिक शिक्षणापुरती मर्यादित नव्हती, तर तर्कशक्ती, नैतिक मूल्ये, ध्यान व जीवन कौशल्ये यावर आधारित होती. आधुनिक शिक्षणात बौद्ध शिक्षण पद्धतींचा समावेश करून विद्यार्थ्यांचे सर्वांगीण विकास साधता येऊ शकतो. शिक्षकांनी या पद्धतींचा अभ्यास करून शाळा व महाविद्यालयात उपयुक्त पद्धतीने समावेश करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ -

बौद्ध काल आणि शिक्षण

१.भाऊसाहेब जोशी, भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, पुणे: विद्यापीठ प्रकाशन, २०१५.

२.डॉ. रमेश काळे, बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि शैक्षणिक परंपरा, मुंबई: ज्ञानवापी प्रकाशन, २०१८.

३.राष्ट्रीय शैक्षणिक अभ्यासक्रम (NCERT / NCF), History of Education in India, NCERT, 2005.

4.Dr. K.K. Sharma, Buddhist Education System in Ancient India, New Delhi: Arya Publications, 2012.

5.Dr. S.P. Gupta, Education in Ancient India, Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series, 2008.